

A civil szféra előállítása

Mit tehet a filmipar a demokrácia érdekében

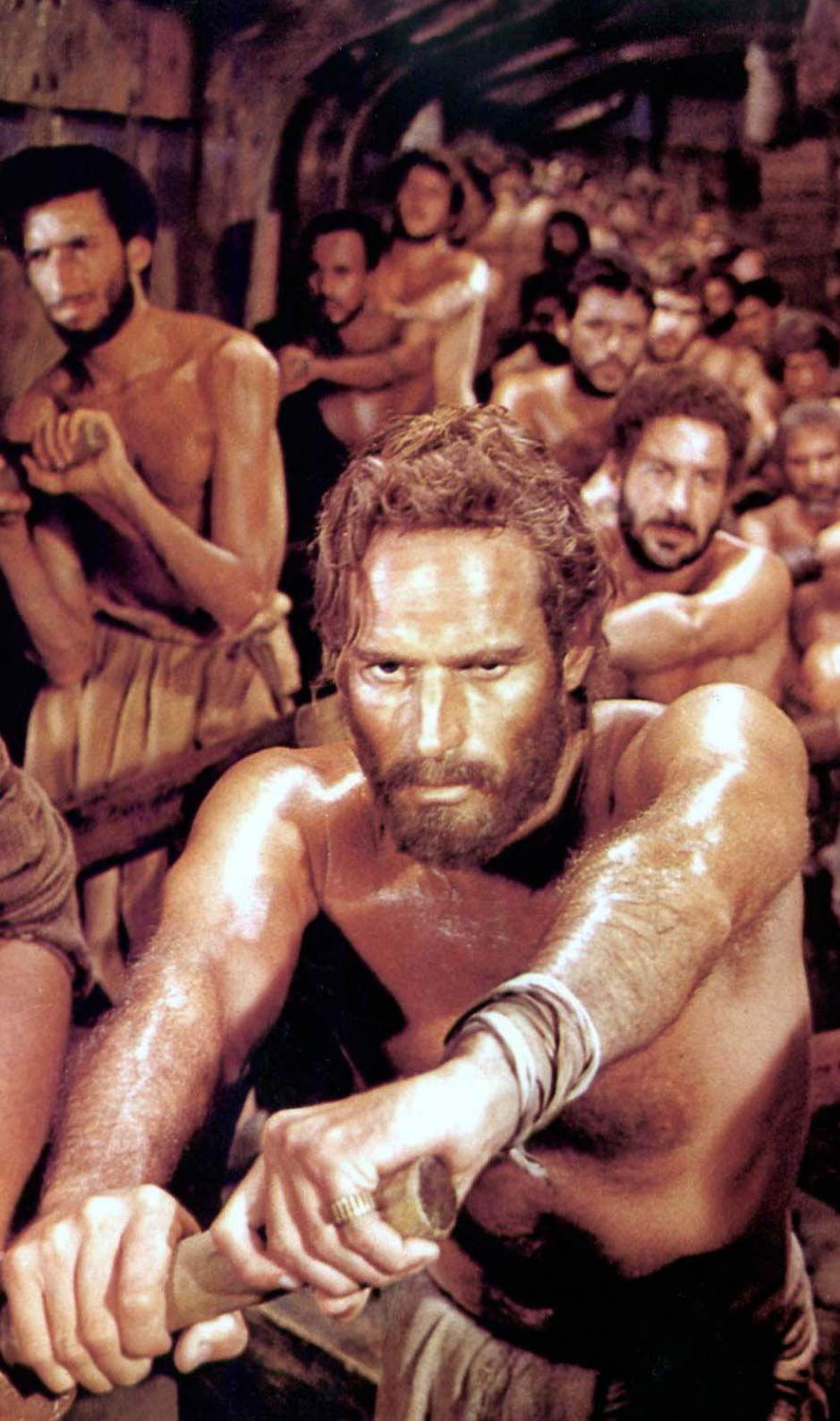
Filmeket mindenki néz, de viszonylag ritkán gondolkodunk el arról, mi a filmek szerepe egy politikai rendszeren belül, azon túl, hogy – két végletet említve – esztétikai élményt adnak és szórakoztatnak. Ennek az írásnak az a kiindulópontja és fő állítása, hogy a filmeknek van társadalomépítő, a civil társadalmat előállító és megerősítő szerepe, és nem is kicsi. Ez a szerep nem más, mint a demokrácia folyamatos megmutatása, sajátos eszközökkel történő megerősítése és újraértelmezése.

Erre a a társadalomépítő funkcióra ritkán vetül kellő fény. Ha filmekről olvasunk, akkor a recenzensek általában az esztétikai minőség vagy a nézhetőség felől ítélik meg, és ritkán vetik fel azt a kérdést, hogy egy-egy film betölt-e, s ha igen, milyen társadalmi szerepet.

Még ritkább az az eset, amikor politikával foglalkozó elemző cégek vagy agytrösztök vetnek fel ilyen kérdéseket. Mi viszont olyan agytröszt vagyunk, amelyik hosszú évek óta foglalkozik filmekkel (lásd: [itt](#), [itt](#), [itt](#) és [itt](#)), és következetesen felhívja a figyelmet a filmek és a demokrácia közötti összefüggésre.

Az amerikai életminta-film

Hosszú évek óta írunk például arról, hogy az amerikai demokráciát nem csak a kivételes képességű alapító atyák, az intézmények, az eszmék, a pártverseny tette naggyá, hanem az is, hogy filmeket csinálnak magukról. E filmekben teljes keresztmetszetet adnak, s bemutatják a mindennapi életnek szinte minden szegmensét. Elkerülhetetlen, hogy az amerikai (s persze az európai) néző szembesül ezekkel a szegmensekkel, és identitásában szerepet játszanak a filmek által bemutatott ottani mindennapi hősök. Azt is mondhatjuk: az amerikai modellben a demokrácia filmek által is *közvetített*, s ez azért fontos, mert az elvont politikai eszmék mindig kevésbé hatnak a mindennapi emberre, mint a könnyebben emészthető vizuális élmények. Egyfelől tehát az amerikai film rendkívül bőkezű a jelennel, a mindennapi élet sokoldalú bemutatásával. Ezzel pedig olyan támasztékot ad magának a politikai rendszernek, amely a demokrácia sokszor emlegetett szilárdságát biztosítja. A vizualitás itt a folyamatos *látást* jelenti; a hétköznapi életet csakúgy, mint a politikát. Sőt az amerikai modell lényege épp az, hogy a mindennapi élet és a politika szerves egységben van, mindkettőről készülhetnek filmek, amelyek arra szolgálnak, hogy kialakítsák és fenntartsák annak az érzetét, hogy a mindennapi ember és a politikus között valójában nincs különbség, mindkettő egyformán része a rendszernek. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a baseball-edzőről vagy az elnökről épp úgy készülhet film. A rendszer a legalsó szinttől a legfelsőig *átvilágított*.

De persze az amerikai film nem csak a jelenről bemutatott sztorikkal, de a történelemmel is bőkezű. Nem minden korszakban persze. Külön is vizsgálandó kérdés, hogy a történelmi orientációjú filmek mikor kerülnek előtérbe és mikor szorulnak vissza. Ha igazunk van annak a tételnek a felállításában, hogy a filmek (bizonyos típusai) és a politikai rendszer aktuális állapota között szoros összefüggés van, akkor ebből az következik, hogy a történelmi film akkor kerül előtérbe, amikor a jelenben nincsenek, vagy nem lehetségesek könnyen megoldható nagypolitikai feladatok, azaz a történelem egyfajta kiskapu, menekülési útvonal. Ilyen periódus volt például az 1960-es és az 1970-es évtized, amikor a demokráciák önálló tömböt alkottak a világban, szemben állva a kommunista rendszerekkel. Egyértelmű volt ekkor, hogy a kommunista rezsimok nem alakíthatók demokráciává, legalábbis rövid távon nem. Soha nem látott történelmi filmtermés kora ez.

Ma, amikor nosztalgikus filmek készülnek Hollywood aranykoráról, nyugodtan hozzátehetjük: ebben az aranykorban nagy szerepet játszanak az olyan történelmi filmek, mint például a Ben Hur, a Harc Rómáért vagy az ókori görög- és római kultúra különböző korszakait bemutató alkotások. A Nyugat ekkor még nincs abban a helyzetben, hogy a demokráciát, a nyugati életvitelt kiterjessze az egész földkerekségre (Kínában a Ben Hur-t például be is tiltották), de ezek a filmek az egyetemesség, az univerzalitás szószólói olyan körülmények között, amikor *politikai* egyetemesség még nem lehetséges. A nyugati ember ezekből a részben jelenkori, részben történelmi filmekből tanulja meg, hogy nagy feladatok előtt áll, hogy célja nem csupán a nyugaton egyértelmű értékek fenntartása, hanem *terjesztése* is.

Az persze egy másik kérdés, hogy ezek a történelmi tablók az 1989-90-es kelet-közép-európai rendszerváltások idején eltűnnek, mert akkor a kultúra kevésbé fontos, mint a politika, vagy úgy is mondhatjuk: a *politikai* látványosság legyőzi a *történelmi* látványosságot. Sokáig eltűnnek a történelmi filmek, mert a szovjetrendszer bukás ával úgy tűnik, többé már nincs szükség nagy tablókra és életmintákra, merthogy a politika elvégezte feladatát, és a demokrácia mindenütt győzött. Aztán az 1990-es évek végén visszatér a történelem. Elkészül a Rómáról szóló televíziós sorozat, jön a Gladiátor, meglesz a Paradicsom meghódítása, elkészül a Borgiák-sorozat, Spielberg Lincolnról forgat, hogy aztán a folyamat betetőzéseként rövidesen megjelenjen Ridley Scott új Napóleon-filmje.

Természetesen ez csak csekély töredéke a termésnek. S csupán arra szerettünk volna rávilágítani, hogy a filmek egy bizonyos csoportja szoros szimbiózisban áll a m űlt-jelen dinamikával és ez által a politikával. Amikor a jelen kihívásai erősebbek, zömmel jelen-filmek készülnek, de amikor a történelem zárójelbe teszi a jelen gyors változását, hódolni lehet régi korok felidézésének.

Film és demokrácia

S akkor máris a magyar filmes sztorinál vagyunk. Az 1960-as években Várkonyi Zoltán és még néhány rendező a teljes magyar múltat filmre vitte. Jókai, Gárdonyi, Mikszáth, Móra, Bródy Sándor, Kisfaludy és szinte mindenki, aki érdekes és izgalmas szöveget írt, filmes feldolgozásra került. Pusztán filmes tett volt ez? Természetesen döntően az. De hát ma már látjuk, hogy a történelem azért fő témája a filmművészetnek, mert a politikai cselekvés lehetőségei korlátozottak. Az egy másik kérdés, hogy az akkor elkészült gigászi filmeposzok olyan mércét állítanak, amelyet azóta sem lehet meghaladni. Ugyan ki merne az Egrí csillagok után Egrí csillagok 2-őt csinálni? Vagy a Fekete város után Fekete város 2-őt? Ezek a klasszikus feldolgozások állócsillagok, utánuk nincs folytatás: ezeket még egyszer nem lehet filmre vinni. Amikor – az 1980-as években – véget ér a nagy történelmi korszak, akkor jöhetne az áttérés a *jelenre*. Jön is, de ez a változás messze nem olyan komplex, mint az említett amerikai példában. Az amerikai példa (mint láttuk) arról szól, hogy a film amolyan rejtett szövetsége a politikának. Van persze ilyen kísérlet itthon is. A 80-as évek bizonyos kultuszfilmjei ostromozzák a kisszerűséget, a bürokráciát, a magatehetetlenséget, sőt olykor magát a regnáló politikai vezetést is. De egy valamire nem képesek: nem adnak közösségi *életmintát*. Az amerikai szituációban a jelen-filmek életmintát adnak.

Ahogy említettük: a kisember épp olyan fontos, mint a nagyember, s ahhoz, hogy a demokrácia épségben legyen, az állampolgároknak mindkettőt látniuk kell. Ez a szemlélet felemeli, vagy inkább *kiemeli* a filmnek a „politikai” típusát, azt, amely nem esztétikai minőségével, de nem is habkönnyű közönség-fókuszával hódít. Ez a film a demokráciát erősíti meg a nap 24 órájában, mert az állampolgárok számára folyamatosan azonosulási mintákat kínál. E filmek azt mutatják meg minden oldalról, hogy „ilyenek vagyunk”. S talán ezt az élményt tudja a legkevésbé megmutatni a magyar film. Nem azért, mert nem akarja. Az itthoni alkotók nagyon is szeretnék megmutatni, hogy milyenek vagyunk. Azt nem tudják megmutatni, hogy *abból*, amilyenek vagyunk, hogyan lesz demokrácia. Az életünk és a demokrácia közötti kapcsolatot nem tudják megmutatni, így a magyar filmek nagy része azt bizonyítja, hogy ezek a dolgok *külön* pályán mozognak. S a film és a demokrácia közötti kapcsolat egyáltalán nem evidens a 80-as évek végén, a demokratizálás idején sem. Sőt azóta sem. Demokrácia-tudásunk újság-tudás, politikai párt-tudás, nem filmes tudás. Hogy mi a filmes tudás? Amikor *látjuk* magunkat mindenféle helyzetekben és e helyzeteket élő és használható magatartásformákként azonosítjuk. S így tanuljuk a demokráciát.

A magyar filmtörténetben is van természetesen számos példa a kisemberek és a nagyemberek viselkedésének vizsgálatára, és különböző minták felmutatására. Ezek a minták azonban a legritkább esetben közösségiek. Míg az amerikai filmekben a hős ugyan gyakran egy személy, de szinte mindig tanulság, hogy egyedül semmit nem tud elérni, a közösségben van mind az egyéni siker, mind a jó politika (demokrácia) kulcsa. Ezzel szemben a magyar filmek rendszerint egyéni túlélési és megoldási stratégiákat adnak. Már a Mátyás király meséiből is ismerjük furfangos, a szabályokat saját leleményessége révén kijátszó figurák mintáját, de a magyar filmekben számos további minta kerül elő. A legeklebtársabb példa erre *Az ötödik pecsét*, amely tulajdonképpen a kisemberek különböző stratégiáit mutatja be, mindemellett pedig az elitet kizárólag a nép elnyomójaként, egy teljesen külön réteggént mutatja be. Ebből sokat tanulhat a néző, de demokráciára semmiképp nem oktat: a közösségi megoldást, és ezáltal a demokratikus működés mindennapjaihoz szükséges viselkedést fel sem veti, mint lehetséges megoldást. A filmekben éles a kontraszt az amerikai közösségi életminták, és a magyar egyéni életminták között.

A filmek demokráciára nevelő hatása így Magyarországon szinte egyáltalán nem figyelhető meg. Voltaképpen meghökkentő, hogy politikával foglalkozó elemzők ezt a funkciót milyen ritkán

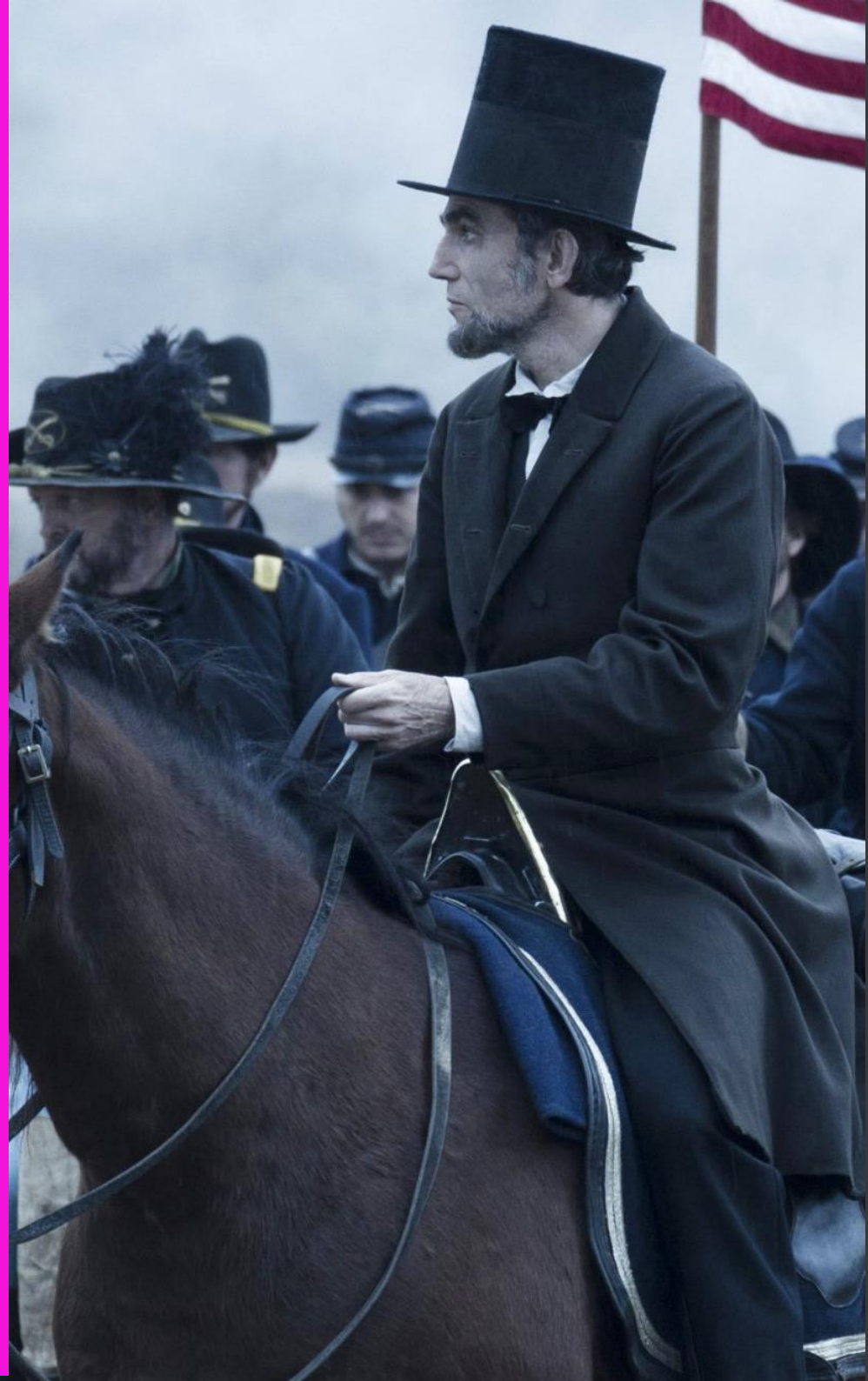
részesítik figyelemben, aminek persze megvan a nagyon is logikus magyarázata. A politikatudomány ugyanis politikai elméletekkel, politikai aktorokkal, politikai folyamatokkal és politikai intézményekkel foglalkozik. A film e megközelítésbe nem fér bele, mert a politológusok zöme ezt a műfajt szigorúan elválasztja a politika említett négy térréumától. Csakhogy ha ezt megtesszük, akkor ebből egy nagyon is kemény belátás következik. Az, hogy a demokrácia gyakorlatát szinte száz százalékosan a szigorúan vett politikára és/vagy politikai cselekvésre korlátozzuk. Ennek a „lekorlátozásnak” az egyik legtipikusabb esete, amikor a politikatudomány nemigen tud mit kezdeni a *néppel*, merthogy alapjáraton a politikai tevékenység *elitek* tevékenysége. A filmnél hatásosabban ezt az ellentmondást nem lehet feloldani.

A demokráciát tágabban értelmező filmek ugyanis épp arra valók, hogy a nép „beemelődjön” a politikába. Az amerikai filmipar legnagyobb találmánya éppen az, hogy a kismember-nagyember (az elit-nép) törésvonalat átmetszi, és azt hangsúlyozza, hogy a politikát, a rendszert e két csoport *együttesen* tartja fenn. A magyar film azonban ezt a demokrácia-teremtő és -védő funkciót kevéssé ismeri, mert a filmet nem tekinti a demokrácia irányában *mintaadó* műfajnak. Direktben persze nem is az. De indirekt módon annál inkább. A tétel tehát ez: nincs működőképes

demokrácia a demokrácia mindennapjainak látványszintű megélése nélkül. Vagy másképpen: nincs civil társadalom, ha nincs hozzá civiltársadalmi filmes minta. A demokráciákat ugyanis nem (vagy nem elsősorban) a jogállamról való elméleti gondolatok társadalmi szintű elsajátítása alapozza meg és tartja fenn. Hanem az, hogy a jogállam működésének gyakorlata mindennapos *látvány*, az emberek mindennapi életének része.

Azt reméljük: az olvasó már jobban érti, mit akarunk mondani. Azt, hogy a demokráciaelméleti elemzésekbe jobban be kell vonnunk a „puha” intézményekkel kapcsolatos területeket, azon megfontolásból kiindulva, hogy egy demokrácia létét és fejlődését soha nem csak a „kemény” intézmények határozzák meg. Ha egy országban a politikát formálók idejekorán felismerik, hogy a politika *láthatóvá* tételével milyen pótlólagos erőforrás birtokába jutottak, ott megszűnik az a kényszer, hogy a demokráciával kapcsolatos identitást pusztán *(párt)politikai* eszközökkel alapozzák meg. Voltaképp itt érhető tetten a nyugati demokráciák egyik legfontosabb versenyelőnye. Olyan erőforrás birtokában vannak, ami nálunk például nincs meg. De persze tisztában kell lennünk azzal, hogy itt egy régi magyar hagyományról van szó: Magyarországon minden *politikai* kérdés, azaz a *(párt)politika* akar *láthatóvá* tenni mindent.

S hogy a film mekkora szerepet játszhat a demokráciaépítésben, elég csak Németország példáját említenünk. A sokszor megcsodált német demokrácia nem (csak) azért lett azzá, amit szeretünk benne, merthogy a 2. világháború után demokratikus *intézmények* jöttek létre, továbbá rájöttek a nagykoalíciós kormányzás (értsd: politikai együttműködés) áldásaira. Hanem azért is, mert az 1945 utáni német talpra állásban felfedezték a demokrácia *láttatásának* fontosságát. A hitlerizmust nem csak azzal lépték túl, hogy szavakban és tettekben radikálisan elhatárolódtak tőle, hanem döntően azzal, hogy dokumentálták, látvánnyá tették ezt az újrakezdést. Az már egy másik kérdés, hogy amerikai védnökség nélkül meg tudták volna-e ezt tenni. Nyilvánvalóan nem. Az Egyesült Államokban ebben az időszakban uralkodó demokratikus nevelési elvek testesültek meg a német újjáépítésről és a civil társadalom rekonstrukciójáról szóló filmekben. Ami tehát a lényeg: a demokratizálás és a puha intézmények közötti kapcsolat felismerése. Talán nem túlzás azt állítanunk, hogy ezeket a puha intézményeket a mi rendszerváltásunk időszakában, 1989-90-ben elfelejtettük vagy alábecsültük.

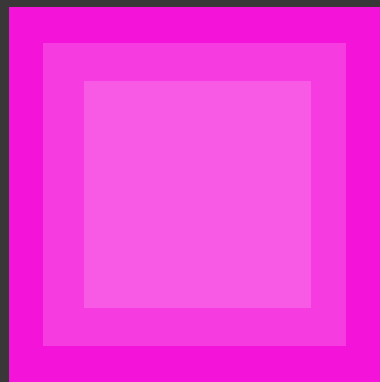

Kap-e támogatást a filmekről a magyar demokrácia?

S ezzel elérkeztünk tanulmányunk második fő állításához (az első az volt, hogy az Egyesült Államokban a filmek bizonyos csoportja demokratikus közéletre tanít, azaz a szó szoros értelmében demokrácia-építő funkciót lát el). Ez az állítás pedig annyi, hogy bár Magyarországon az 1960-as és 70-es években rengeteg történelmi film készült, napjainkban pedig rengeteg a közönségfilm. Nem, vagy csak nagyon kis számban találkozunk a fentebbről már megismert ún. demokrácia-építő filmekkel, amelyek láthatóvá tennék az életünket, a mindennapi konfliktusainkat és ezek bemutatása által igyekezne erősíteni a demokráciát. De mielőtt ezt alaposabban kifejtjünk, nézzük a tézist illető lehetséges ellenvetéseket. Az első az, hogy az Amerika, ez pedig Magyarország. Miért is kellene, hogy ugyanaz a filmes minta érvényesüljön itt, mint ott, ráadásul úgy, hogy Magyarországon a legkevésbé sem beszélhetünk valamiféle mini-Hollywood jelenlétéről? Miért fontos ez?

Azért, mert egy hatalmas filmipar kell ahhoz, hogy kialakuljon a filmnek egy nem feltétlen művészi, de nem is közönségfilmes ága, hanem a kettő között egy harmadik, az, amely életmintákat terjeszt. Ha végig tekintünk a magyar filmtermésen, akkor azt látjuk: a művészfilm és közönségfilm uralkodik benne. Értelmezésünkben ez azt jelenti, hogy az egyik típusú film az igazán *értőknek*, a másik a *szórakozni vágyóknak* készül. Kevés azonban az olyan film, amely arról szólna, hogy a magyar demokráciában hogyan kell *élni*. De ennek is megvan az oka. Az egyik ok mindjárt pénzügyi. Ahhoz, hogy egy ország filmipara láthatóvá tegye a komplex társadalmi életet, rengeteg forrás kell, a szó szoros értelmében egy a társadalom mindenoldalú bemutatására szakosodott filmipar. Azt is mondhatnánk: a finanszírozás arra az alapgondolatra épül, hogy megéri hatalmas összegeket fektetni ebbe az iparágba. Másodszor a fent elemzett amerikai példában van egy *előzetes* kép arról, hogy

milyen is a demokrácia, és az abban való boldoguláshoz milyen személyes készségek kellenek. Az ok egyszerű: a demokrácia rég óta működik és rengeteg a tapasztalat róla. Ilyen tapasztalati alapkészség például, hogy mindig hinni kell a változásban, s abban, hogy egy negatív életszakasz megfordítható. Nagyon leegyszerűsítve az amerikai filmek arról szólnak, hogy a sorsod ura vagy, és a viszonyok mindig változtathatók. A magyar filmek jó része nem tud felrajzolni ilyen élethelyzeteket. Ami valószínűleg annak köszönhető, hogy nincs pontos képünk arról, mit várunk el egy demokráciáról. Sőt. Talán nem is tudjuk, mi az a demokrácia. Tapasztalatunk legalábbis jóval kevesebb róla, mint egy nyugati állampolgárnak. A filmek szereplői ezért nem ezeket a demokratikus tapasztalatokat, az emberi kreativitást és változóképességet állítják a középpontba, hanem sokszor úgy beszélnek a demokráciáról, mintha *nem is* demokrácia lenne. Nem tagadjuk, mi még azt is felfedezzük a magyar filmek jelentős részében, amiről irodalom- és eszmetörténészek írnak a régi magyar irodalom kapcsán, hogy ti. az irodalmi művek szereplői *statikusak*, a mű végén épp olyanok, mint az elején. Az amerikai modell épp az ellenkezője: a főszereplő a film végére biztosan megváltozik. Ezzel pedig a filmek a legmagasabb demokrácia-eszményt fejezik ki, és állítják a nézők elé. A demokráciaépítő filmek tehát – az emberi változóképesség hirdetésével – *éltetik* a demokráciát.

Sok-sok életpéldát mutatnak be, s a sok példa egy osztársadalmi élménnyé áll össze. Valami ilyesmi kellene nálunk is. Akár a jelenről, akár a történelemről szóló filmekben erősödnie kellene a demokratikus eszménynek, vagy másképpen annak, hogy a film a civil társadalom épülésének egyik legfőbb szövetségese. Ennek azonban – bevalljuk – nem sok jelét látjuk. Vegyük csak a legújabban elkészülő történelmi filmeket. Azt, hogy ilyenek készüljenek, mi, filmekkel is foglalkozó agytrösztként, régóta szorgalmazzuk. Van azonban egy fontos kritérium, ami nem mellőzhető. A történelmi film *hús-vér emberekről* kell szóljon, és semmi szín alatt nem válhat pusztá példázattá. Az 1960-as évek fent említett nagy magyar filmtermésében ez a kritérium teljesült. Természetesen azok a filmek nem tudtak a demokráciára szocializálni, mert hiszen éppen a szocializmus idején, hidegháborús közegben készültek. Volt viszont bennük valami, ami biztosítja öröklétüket, s ez az *emberi* dimenzió. A főhősöknek sorsa volt, és nem egyfajta államideológia megtestesítőjeként tekintettünk rájuk. A mostani történelmi filmes hullám legnagyobb veszélye, hogy sok bennük az ideológiai elem és a példázat, és kevés benne az emberi elem. Akár az *Aranybullát*, akár a *Hadikot* nézzük, felmerül az a kérdés, hogy vajon *mire* szocializálnak. Az nyilvánvalóan látszik belőlük, hogy *valamire* szeretnének szocializálni, vagy másképpen szólva: rábeszélni minket. Ez még önmagában nem vétek,

hiszen az amerikai filmek kapcsán láttuk: ott a szocializáció a demokráciára irányul. És vajon itt? Mivel Magyarországon jelenleg nincs közmegegyezés arról, mi is a demokrácia, az erre való szocializációt kizárhatjuk. Helyette azonban megjelenik valami más, mégpedig a *történelmi magyar fejlődés megértésére* irányuló szocializáció. Magyarán ezek az új történelmi filmek nézőiket visszaviszik a múltba, és azt állítják, hogy e régi sztorik megismerése kulcsot adhat a jelenhez. Ellentétben tehát azzal, hogy az amerikai film hús-vér teniszedzői, cápavadászai, rendőrfelügyelői és kisvárosi átlagemberei felismernek valamit, és felismerésüket cselekvés követi, itt a történelem emelkedettségét kellene *felismerni*, és ebből leszűrni valamilyen saját életünkre is alkalmazható tanulságot. Egyáltalán nem könnyű, mondhatnánk: lehetetlen küldetés, s mindez a történelmi film funkciójának bizonyos félreértéséről tanúskodik. Mert a történelmi film nem arra való, hogy emelkedett tanulságokat mondassunk ki vele. Hanem arra, hogy teljesen szimpla (a maiakkal ekvivalens) *élethelyzeteket* mutassunk be. De erre csak akkor lesz képes a hazai filmipar, ha egyáltalán felismeréssé válik, hogy *kell* demokráciaépítő film. Ez viszont már korántsem a filmipar magánügye. Ez már az egész magyar demokratikus

közösség ügye. S ennek tagjaként a miénk is. A miénk is, akik egy politikai elemző cégben dolgozunk, és meg vagyunk győződve arról, hogy a magyar demokrácia azért vesztegel, mert felszínesen értelmezzük a demokrácia mibenlétét. A demokrácia nem csak intézmények összjátéka, és nem csak *politikai* játék. A demokrácia ennél sokkal *szélesebb* mezsgye. A magyar demokratikus közösség nagy része azonban a rendszerváltás óta szűk értelemben kezeli a demokráciát, és nem ismeri fel a külső demokratikus mintákban rejlő „puha” lehetőségeket. Ilyen puha lehetőségek pedig a filmek is. A film: művészet. A film: szórakoztatás. És még valami: *életminta*. Mi erről a harmadik típusról beszéltünk, és ennek fokozottabb jelenlétét kívánjuk. Dolgozatunkkal arra szeretnénk volna ráirányítani a figyelmet, hogy a politikatudományon belül is nyitnunk kell a nyugati demokráciák e puha intézmények által övezett életvilága felé, mert ha ezt nem tesszük, éppen a nyugati sikerek lényegét nem értjük, a magunk sikertelenségét pedig nem ott keressük, ahol kellene. Ahogy eddig, úgy a jövőben is szeretnénk gyakran rávilágítani, hogy mit mulasztunk, ha a filmek által nem, csak a politika által látjuk magunkat.